

БЕГМАТОВА Бузахро Маъруфжановна,
Тошкент давлат шарқшунослик университети,
Араб филологияси кафедраси доценти, юридик
фанлар номзоди. buzahro73y@mail.ru

САИДОВА Нодира Каюмовна,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Араб тили ва адабиёти ал-Азҳар кафедраси
ўқитувчиси

ФЕЪЛЛАРНИ МАЙЛЛАРДА ЎЗГАРИШИГА САБАБ БЎЛУВЧИ ОМИЛЛАР

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕ ГЛАГОЛОВ В НАКЛОНЕНИЯХ

FACTORS THAT CAUSE TO CHANGE VERBS IN MOOD

Аннотация. Барча тиллар каби араб тилида ҳам феъл алоҳида сўз туркуми ҳисобланиб, замон ва майлларда тусланади. Араб тилишунослари феълнинг тусланишини تصریف деб аташади ва унинг ўтган, ҳозирги-келаси замон ҳамда буйруқ майли каби уч хил турини кўрсатишади. Бундан кўриниб турибдики, араб тилида феълнинг ҳозирги ва келаси замонлари битта замон сифатида берилган, шунингдек, буйруқ майли ҳам бошқа майллардан фарқли равишда тусланиш турларидан бири сифатида келтирилган.

Феълларнинг тусланишига таъсир қилувчи омиллар мавжуд бўлиб, бу омиллар лафзий ва маънавий каби турларга бўлинади. Феъл эъробига таъсир қилувчи лафзий омиллар ҳарф ва феъллардир. Исм феълни тусланишига омил бўла олмайди.

Таянч сўз ва иборалар: тусланиш, муъраб, мабний, омил, лафзий, маънавий, майл категорияси, эъроб, юкламалар.

Аннотация. Глагол, как и во всех языках, в арабском языке является отдельной частью речи и изменяется по временам и наклонениям. Арабские лингвисты называют изменение глагола «تصريف» (тасриф) и выделяют три его типа: прошедшее, настоящее-будущее время и повелительное наклонение. Из этого следует, что в арабском языке настоящее и будущее время глагола объединены в одно время, а повелительное наклонение, в отличие от других наклонений, выделено как один из типов изменения. На изменение глагола влияют факторы, которые делятся на два типа: лексические и

смысловые. Лексическими факторами, влияющими на изменение глагола, являются буквы и другие глаголы. Существительные не могут влиять на изменение глагола.

Опорные слова и выражения: спряжение, флексия, неизменяемые, факторы, лафзий, маънавий, изменение по окончанию, частицы.

Abstract. Like all languages, in Arabic, the verb is considered a separate group of words and is conjugated in tenses and conditionals. Arabic linguists call the conjugation of the verb تصریف and show three types of it: past, present-future, and imperative. It can be seen that in Arabic, the present and future tenses of the verb are given as one tense, and the imperative is also given as one of the types of conjugation, unlike other conditionals. There are factors that influence the conjugation of verbs, and these factors are divided into types such as verbal and untangible. The lexical factors that affect the conjugation of a verb are prepositions and verbs. A noun cannot be a factor in the conjugation of a verb.

Keywords and expressions: conjugation, declinable, indeclinable, factor, verbal, untangible, conditionals, inflection, particles.

КИРИШ

Предметнинг ҳаракатини ва жараён тарзидаги ҳолатини билдирган мустақил сўз туркуми феъл дейилади. Феъллар шахс ва предметлар ҳаракатини ифодалаш билан бирга турлича ҳолатни, белгининг ўзгаришини ҳам ҳаракат тарзида англатади: *дарахт кўкарди*, *ўрик гуллади*, *бола қизарди*, *укам ухлади* каби [6:315].

Феълларнинг тусланишини араб тилшунослари تصریف деб аташади ва уч хил турини кўрсатишади: *ماض* - ўтган (тугалланган иш-ҳаракати), *مضارع* - ҳозирги ва келаси замон (давом этаётган ёки бўладиган иш-ҳаракати), *أمر* - буйруқ майли. Фуад Неъмат бу борада шундай дейди:

و ينقسم الفعل من حيث تصريفه و زمن و قوعه الى: ماض – مضارع – أمر.
اما من حيث قواعد النحو، فإن الفعل ينقسم قسمين: مبنى و معرب.

- و الفعل المبنى هو الذى لا يتغير شكل آخره يتغير وضعه فى الكلام. فالفعل كَتَبَ و هو فعل ماض، لا يتغير شكل آخره اينما يقع فى الكلام. فاذا قلنا كَتَبَ زيد رسالة» أو «ما كَتَبَ زيد رسالة» فإن الفعل يظل آخره دائماً الفتح.

- أما الفعل المعرب فهو الذى يتغير شكل آخره يتغير وضعه فى الكلام. فالفعل «يكتب» و هو فعل مضارع يتغير شكل آخره

بحسب موقعه في الكلام – فيكون آخره الضمة اذا قلنا «يكتب زيد رسالة». و يكون آخره الفتحه اذا قلنا «لن يكتب زيد رسالة» و يكون آخره السكون اذا قلنا «لم يكتب زيد رسالة». [۲۳۱:۷]

“Феъл турланиши ва замонга кўра: ўтган, ҳозирги-келаси ва буйруқ шаклига бўлинади. Синтактик жиҳатдан: мабний, яъни ўзгармайдиган ва муъраб - ўзгарувчан турларга бўлинади:

- мабний, яъни ўзгармайдиган феъл шуки, унинг охири (сўнгги унлиси) жумлада қайси вазиятда келишидан қатъий назар ўзгармайди. Масалан: «كُتِبَ زيد رسالة» - «Зайд хат ёзди» ёки «كُتِبَ زيد رسالة» - «Зайд хат ёзмади» жумлаларида феълнинг ўтган замондаги шакли ишлатилган ва у қаерда келишдан қатъий назар унинг охиридаги унли ўзгармаган.

- муъраб – ўзгарувчан, яъни тусланадиган феъл эса жумладаги вазиятга қараб ўзгаради. Масалан, ҳозирги-келаси замондаги يَكْتُبُ феълнинг сўнгги унлиси жумладаги вазиятига қараб ўзгаради. Агар биз «يَكْتُبُ زيد رسالة» – “Зайд хат ёзаяпти”, десак дамма, «لن يَكْتُبَ زيد رسالة» – “Зайд асло хат ёзмайди” десак фатҳа, «لم يَكْتُبَ زيد رسالة» – “Зайд асло хат ёзмади” десак сукун бўлади”.

Феъл ҳақида рус арабшуноси Б.М.Гранде ҳам «Араб тилида феъл шахс-сонда ва замонда тусланиши билан (исмдан) ажралиб туради. Араб тилида феълларда иккита замон (ўтган, ҳозирги-келаси замон); учта шахс (биринчи, иккинчи, учинчи шахс); учта сон (бирлик, иккилик, кўплик); майл (дарак, истак, шарт, кучайтирма, майллар); даража (аниқ ва мажҳул) мавжуд», [3:121] - дейди.

Таҳлил ва тадқиқот натижалари

Юқорида кўриб ўтганимиздек феълларнинг ўзгаришини араб тилшунослари “муъраб” деб номлайдилар. Бу ўзбек тилидаги феълларни замонларда тусланиши ва майлларда ўзгаришига тўғри келади.

Шу ўринда араб тили грамматикасини бошқа тиллар грамматикасидан яна бир фарқли томонини кўрсатиб ўтишимиз зарур, бу ҳам феълларнинг тусланиши билан боглиқ бўлган яна бир жиҳат. Она тилимиз нуктаи назаридан тусланиш деганда ҳоҳ ўтган, ҳоҳ ҳозирги ёки келаси замон бўлсин феълларнинг шахс-сон аффикси олиб ўзгариши тусланиш, деб аталади. Араб тилида эса муъраб, яъни

феълларнинг тусланиши фақат ҳозирги-келаси замон феълларида содир бўлади. Ўтган замон феъллари муъраб эмас, балки мабний-ўзгармас ҳисобланади.

Бу борада Мустафо Ғалайиний шундай маълумотларни бериб ўтган:

الفعل كله مَبْنِيٌّ وَلَا يُعْرَبُ مِنْهُ إِلَّا مَا أَشْبَهَ الْأَسْمَ، وَ هُوَ الْفِعْلُ الْمُضَارِعُ الَّذِي لَمْ تَتَّصِلْ بِهِ نَوْنُ التَّوَكِيدِ وَلَا نَوْنُ التَّنْوِينِ. وَ هَذَا الشَّيْءُ إِنَّمَا يَبْقَى بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اسْمِ الْفَاعِلِ. وَ هُوَ يَكُونُ بَيْنَهُمَا مَنْ جِهَتِي اللَّفْظِ وَ الْمَعْنَى.

أما من جهة اللفظ؛ فلانهُما مُتَّفَقَانِ عَلَى عَدَدِ الْأَحْرَفِ وَ الْحَرَكَاتِ وَ السُّكُنَاتِ فَيَكْتُبُ: عَلَى وَزْنِ (كَاتَبَ) وَ مُكْرَمٌ عَلَى وَزْنِ (يُكْرَمُ). وَ أما من جهة المعنى؛ فلانَّ كلاً مِنْهُمَا يَكُونُ لِلْخَالِ وَ الْإِسْتِقْبَالِ وَ بِاعْتِبَارِ هَذِهِ الْمُشَابَهَةِ يُسَمَّى هَذَا الْفِعْلُ (مُضَارِعاً)، أَيْ مُشَابِهاً، فَإِنِ الْمُضَارِعَةُ مَغْنَاهَا الْمُشَابَهَةُ، يُقَالُ: «هَذَا يُضَارِعُ هَذَا»، أَيْ يُشَابِهُهُ.

Феълларнинг ҳаммаси мабний. Фақат исмга ўхшашигина ўзгаради, қолганлари ўзгармайди. Исмга ўхшаш феъл деб, таъкид нунлари ҳамда кўплик иккинчи ва учинчи шахс муаннас нунларини олмаган ҳозирги-келаси замон феълларига айтилади.

Бу феълларнинг исмларга ўхшаш томони уларни сифатдош билан ўхшашлигидадир. Феъл ва сифатдош ўртасида лафзий ва маънавий ўхшашлик бор. Лафзий ўхшашлик, деганда ҳар иккисини ташкил қилган ҳарфлар, ҳаракатлар ва сукунларнинг сонидадир, масалан: وَ مُكْرَمٌ. Маънавий ўхшашлик уларнинг ҳар иккиси ҳол бўлиши ва келажакни ифодалаши мумкин. Шу ўхшашликлар сабаб ҳозирги-келаси замон феъли “мударий” ёки “мушабиҳ” деб аталади [8:139].

Муъраб, яъни ўзгарувчи феълларнинг учта шакли бор ва улар раф (дарак майли), насб (истак майли) ва жазм (шарт майли) ҳолатларидир. Бунга Мустафо Ғалайиний шундай таъриф беради:

إِذَا انْتَضَمَ الْفِعْلُ الْمُضَارِعُ فِي الْجُمْلَةِ، فَهُوَ إِمَّا مَرْفُوعٌ، أَوْ مَنْصُوبٌ، أَوْ مَجْرُورٌ. وَ إِعْرَابُهُ إِمَّا لَفْظِيٌّ، وَ إِمَّا تَقْدِيرِيٌّ. وَ إِمَّا مَحَلِّيٌّ. وَ عَلَامَةُ رَفْعِهِ الضَّمَّةُ ظَاهِرَةٌ. وَ عَلَامَةُ نَصْبِهِ الْفَتْحَةُ: ظَاهِرَةٌ، وَ عَلَامَةُ جَزْمِهِ السُّكُونُ.

Агар ҳозирги-келаси замон феъли жумла таркибида келса, ё дарак майлида, ё истак майлида, ёки шарт майлида туради. Унинг кўрсаткичи лафзий, тақдирий ёки маҳаллий бўлиши мукин. Раф ҳолати (дарак майли)нинг кўрсаткичи дамма (агар у яширинган бўлмай кўриниб турган бўлса), насб ҳолати (истак майли)нинг кўрсаткичи фатҳа (у ҳам яширин

бўлмаса) ва ниҳоят жазм ҳолати (шарт майли) нинг кўсаткичи сукундир [8:142].

Феълларни тусланишига таъсир қилувчи омиллар мавжуд бўлиб, бу омиллар лафзий ва маънавий каби турларга бўлинади. Феъл эъробига таъсир қилувчи лафзий омиллар ҳарф ва феъллардир. Исм феълни тусланишига омил бўла олмайди.

Маълумки, ҳарф сўз туркуми кўмакчи, юклама, предлог, боғловчиларни ўз ичига олади ва улар ўзи алоҳида ҳеч қандай маъно англатмайди, балки исм ва феълга қўшилиб келиб, уларни ўзгаришига сабаб бўлади ва шундагина бирор маънога эга бўлади.

Ҳарф сўз туркумининг феъл эъробига таъсир қилувчи омиллари икки қисмга бўлинади. Биринчиси ҳозирги-келаси замон феъллини истак майлида туришини талаб қилувчи юкламалардир. Феълларнинг насб ҳолати ҳақида Махмуд Замахшарий шундай дейди:

و انتصابه بأربعة أحرف نحو: زيد أن يخرج و أن يضرب و كى يكرم و إذن يذهب. [81:9]

“Феъл насб ҳолатига тўрт юклама таъсирида қўйилади”, масалан:

أن يخرج، أن يضرب، كى يكرم، إذن يذهب.

Тилшунос Фуад Неъмат феълларнинг насб ҳолатига бир оз кенгроқ таъриф беради ва саккизта юклама таъсирида қўйилишини айтиб ўтади.

Тилшунос Мустафо Ғалайиний эса феълларни насб ҳолатига қўювчи юкламалар ўнта эканлигини таъкидлаб ўтади [8:144].

Улар: أن و لن و ان و كى و لام كى و لام الجود و فاء و أو و السببية و واو المعينة و حتى و أو

“дир. Ўзбек ва рус тилшуносларининг фикрлар борасида сўз юритадиган бўлсак, В.Гиргас ҳам Замахшарий фикрларини тасдиқлаб, “Феъллар насб ҳолатида грамматик бошқарувчи сўзлар таъсирида истак майлида ишлатилади. Улар бевосита феълни насб ҳолатига қўювчи, кى, لن, ан юкламалардир” [4:118], - дейди.

Тилшунос Б.М.Гранденинг таъриф беришича: “Араб тилшунослари феълни фатҳа, яъни насб ҳолатида келишини талаб қилувчи юкламалар тўртта деб ҳисоблайдилар. Булар: أن, كى, لن, ан юкламаларидир.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, феълларни насб ҳолатига қўювчи юкламаларнинг сони

араб тилшунослари асарларида ҳам, ўзбек ва рус тилшунослари китобларида ҳам турлича берилади. Лекин улар бир-бирини инкор қилмайди ҳамда барча тилшунослар асосий эътиборни ان، ان، كى، لن، ан каби тўртта юкламага қаратганлар. Қолган юкламалар эса, мана шу юкламалар маъносида ишлатиладиган қўшимча юкламалардир, деб маълумот берадилар ва куйида уларни ишлатилиш ўринларига тўхталиб ўтамыз:

أن юкламаси. Бу юклама хоҳиш, истак, имконият, рухсат, илтимос каби муносабатларни билдирувчи модал сўзлардан кейин ишлатилади. масалан: أريد أن تقوم - Туришингни хоҳлайман.

أن билан келган феъл масдар маъносида тушунилади. Юқоридаги мисолни аслида: أريد أن يذهب - шаклида масдар билан бериш мумкин. Шунинг учун أن масдарий юклама деб номланади [5:41].

والتاني: لن، مثل: «لن يخرج زيد»، وهي لتأكيد النفي. أن. Бу юклама иш-ҳаракатни келгусида бўлишини қатъий инкор этади. Масалан: لن يخرج - Зайд умуман чикмайди [1:53].

Кўриб турганимиздек, бу жумлаларда كى - насб ҳолатидаги феъллар бўлиб, у ўзбек тилига келаси замонда таржима қилинган. Бу юкламадан кейин келган феъл келаси замонда мутлақо амалга ошмайдиган иш-ҳаракатини англатади.

والتالث: كى، مثل: «أسلمت كى أدخل الجنة».

3. Бу юклама “учун” маъносини ифодалайди, мақсад эргаш гапни бош гапга боғлайди [1:54]. Масалан: أسلمت كى أدخل الجنة - Жаннатга кириш учун мусулмон бўлдим.

كى юкламасини яна масдарий деб ҳам номлашади, бунга сабаб, худди أن юкламаси каби ундан кейин келган феълни унинг масдари билан алмаштириш мумкин. Бу юклама ўзбек тилига “учун”, “мақсадида” каби сўзлар билан таржима қилинади [8:45]. Масалан: “Таълим олиш учун келдим” – جئت لكى أتعلم - Жумладаги ҳозирги келаси замон феъллини масдари билан алмаштириш мумкин.

جئت للتعلم – “Таълим олиш учун келдим” والرابع: إن، مثل: «إن أكرمك» في جواب من قال: أنا أتيتك غدا.

4. إن. Бу аслида боғловчи. Агар у сабаб-оқибат муносабатларини ифода этиш учун ишлатиладиган бўлса, у ўзидан кейинги

феълни истак майлида туришини талаб қилади. Масалан: **أَنَا آتِيكَ غَدًا -** Эртага олдингга келаман, унда сенга иззат-икром кўрсатаман [1:54]; [5:42].

Маълумки, «**أَنْ**» юкламаси маъносида куйидаги олтига юкламалар ҳам ишлатилиши мумкин ва албатта улар ҳам ўзидан кейинги феълни истак майлида туришини талаб қилади: **حَتَّى**, бу юклама “учун” маъносида ишлатилади, масалан:

مَرَرْتُ حَتَّى ادْخُلَ الْبَلَدَ - Шаҳарга кириш учун юрдим.

2. **لِ** – истак юкламаси, “учун” маъносини ифодалайди, масалан:

مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ - Аллоҳ уларни азоблаш учун эмас (азоблагувчи эмас).

3. **أَوْ إِلَى أَنْ** маъносидаги **أَوْ**, масалан: **لَأَلْزَمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِي حَقِّي** - Ҳаққимни бермагунингча сендан ажралмайман.

4. Мисол: **أَسْلَمْتُ لِأَدْخُلَ الْجَنَّةَ**.

Маъноси: Жаннатга кириш учун мусулмон бўлдим.

Шунингдек, олти турдаги жавоблар таркибидаги келувчи **الْفَاءُ - фа** [5:43].

Ҳар бир тилнинг ўзига хос грамматик ходисалари мавжуд. Бу ходисаларни она тили билан қиёслаб ўрганиш маълум даражада уни тушуниш имконини беради. Биз тадқиқ қилаётган ушбу мавзу (яъни истак юкламалари) ўрганилган манбаларда араб тилигагина хос бўлган “жавоблар” мавзуи ёритилиб ўтилганки, унда **“أَنْ”** юкламаси маъносида **“фа”** ҳам ишлатилиши мумкинлиги айтиб ўтилган. “жавоблар” термини ўзбек тилидаги шарт эргаш гапнинг бош гапига тўғри келиб, агар эргаш гап буйруқ, буйруқ-инкор, инкор, сўрок, орзу-истак, таклиф каби маъноларини билдириб келса, унинг бош гапи феълига **“фа”** юкламаси қўшилади ва у **“أَنْ”** юкламаси каби феълни истак майлида туришини талаб қилади.

Масалан: **رُزْنِي فَأَكْرَمَكَ** - Мени зиёрат қилсанг, сени хурмат қиламан.

لَا تَشْتَعْنِي فَأَضْرَبَكَ - Мени ҳақорат қилма, сени ураман

مَا تَأْتِينَا فَنُحَدِّثُكَ - Ҳузуримизга келмадингки, биз билан суҳбатлашсанг.

أَيْنَ بَيْتِكَ فَأُزَوِّدَكَ - Уйинг қаерда, сени зиёрат қиламан.

لَيْتَ لِي مَالًا فَأَتَفَقَّ مِنْهُ - Кошки мол-мулким бўлганида эди, садақа қилар эдим.

أَلَا تَنْزِلُ بِنَافِثِيبٍ خَيْرًا – Бизникига тушмайсанми, сенга яхшилик етади [5:43].

Тадқиқотдан кўриниб турибдики, араб тилида юқоридаги олтига юклама феълларни истак майлида туришини талаб қилади ва шунинг учун ҳам бу юкламалар **“نَوَاصِبُ الْمَضَارِعِ”** - истак майли юкламалари, деб номланади.

Феъл эъробига таъсир қилувчи юкламаларнинг иккинчиси **“الْجُزُوفُ الْجَازِمَةُ لِلْفِعْلِ”**, яъни “Ҳозирги-келаси замон феълни шарт майлида туришини талаб қилувчи юкламалар”дир.

Маълумки, араб тилида шарт майли **“حَالَةٌ الْجَزْمِ”** “жазм ҳолати” деб номланади ва у насб ҳолатида турган феълнинг фатҳа ҳаракатини сукунга ўзгартириш билан ҳосил қилинади. Албатта феълни жазмда туришини талаб қилувчи юкламалар мажуд. Ҳозирги-келаси замон феълни шарт майлида туришини талаб қилувчи юкламалар бештадир ва улар куйидагилар:

1. **لَمْ** юкламаси. Бу юклама иш-ҳаракатни содир бўлмаганини таъкидлайди. Юкламадан кейин турган феъл шарт майлида турсада маъноси ўтган замонни англатади. Масалан: **لَمْ يَنْصُرْ** - Ёрдам бермади.

2. **لَمَّا** юкламаси иш-ҳаракатни ҳали содир бўлмаганини, аммо содир бўлиши кутилаётганини англатади. Масалан: **لَمَّا يَنْصُرْ** – У ҳали ёрдам бермади.

3. **لِ**, буйруқ-истак майлини ҳосил қилувчи **“لِ”** юкламаси. Маълумки, буйруқ иккинчи шахсга берилади. Учинчи шахсга тўғридан тўғри буйруқ бериб бўлмаслиги учун, у бирор кимса орқали етказилади ва энди у буйруқ-истак майлига ўзгаради. Араб тилида бу майл **“لِ”** юкламаси ёрдамида ифодаланади, масалан: **لِيَنْصُرْ** – У ёрдам берсин.

4. **لَا** юкламаси. Буйруқ майлининг бўлишсиз формасини ҳосил қилувчи **“لَا”** юкламаси ҳам феълни жазм ҳолатида туришини талаб қилади, масалан: **لَا تَنْصُرْ** - Ёрдам берма.

5. **إِنْ** юкламаси, масалан: **إِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ** - Агар ёрдам берсанг, ёрдам бераман [1:55].

إِنْ юкламаси шарт эргаш гапли қўшма гап таркибида келади ҳамда бош ва эргаш гапнинг

феълини шарт майлида туришини талаб қилади. Масалан:

إِنْ تُضْرِبْ أَضْرِبْ - Агар урсанг, мен ҳам ураман.

Кўриб турганимиздек, аввал эргаш гап, сўнгра бош гап туради ва ҳар икки гапнинг феъли келаси замонга тегишли бўлиши мумкин.

Шунингдек, “إِنْ” юкламасидан кейин келаётган эргаш гапдаги феъл ҳам, бош гапдаги феъл ҳам ўтган замонда туриши ҳам мумкин. Лекин бу гапдан англашилган шарт маъноси ҳозирги ёки келаси замонга тегишли бўлади. Масалан: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ - Урсанг, ураман [5:44].

Юқорида биз шарт юкламалари ва уларнинг ишлатилиш ўрни ҳақида маълумотлар бердик, энди эса Абдулқохир Журжоний таъбири билан айтганда, “ҳозирги-келаси замон феълини إِنْ юкламаси маъносида шарт майли шаклида бўлишини талаб қиладиган исмлар”га тўхталиб ўтамиз.

Шарт юкламаларидан яна бири бу ادما дир. Бунга мисол:

ادما تتعلم تتقدم “Таълим олсанг пешқадам бўласан.”

“كَيْفَا (ким, кимки) сўроқ олмоши. Бу сўроқ олмоши нафақат сўроқ гапларда, балки шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида ҳам келади. Бундай гапларда бу юклама эргаш гап таркибида келади ва ундан кейин келаётган феъл ва бош гапнинг кесими шарт майлида туради, ёки феълларнинг бири шарт майлида, иккинчиси ўтган замон шаклида, ёки иккаласи ўтган замонда туради. Масалан:

كَيْفَا يَطْلُبُ يَجِدُ – Ким истаса (қидирса) топади.

Бу мақолда айтиб ўтганимиздек, бош гапдаги ва эргаш гапдаги феълларнинг ҳар иккаласи шарт майлида турибди.

كَيْفَا يَحْفَرُ خَيْرًا لِأَخِيهِ كَانَ خَيْرًا فِيهِ – Ким ўз биродарига чоҳ қазиса, ўз ўлиги ўша ерда бўлади. Бу мисолда كَيْفَا юкламасидан кейин келган ҳар икки феъл ҳам ўтган замонда турибди.

ما – асли ғайриоқил нарсалар учун ишлатиладиган сўроқ юкламаси бўлиб, у яна шарт юкламаси вазифасида ҳам ишлатилади ҳамда шарт эргаш гапни бош гап билан боғлайди. Масалан:

وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ “Нимаики яхшилиқ қилсангиз, уни Аллоҳ таоло билади”.

مهما – бу ҳам ғайриоқил учун ишлатиладиган мубҳам исмдир [1:57]. Масалан: وقالوا مهما تأتينا به من آية لتسحرنا بها فما نحن لك بمؤمنين سورة الأعراف- 231

“Улар Мусога айтдилар: Бизни сеҳирлаш учун ҳар қандай мўжиза келтирсанг ҳам, биз сенга иймон келтирувчи эмасмиз” [2:166].

متي – бу шарт маъносини ўз ичига олган пайт исмдир. Масалан:

متي – Қачон сен чиқсанг, мен ҳам чиқаман – تَخْرُجُ اخْرُجْ

أَيَان – шарт маъносини ўз ичига олган пайт исмдир. Масалан:

أَيَان نَوْمُكَ تَأْمَنُ غَيْرِنَا وَإِذَا لَمْ تَدْرِكِ الْأَمْنَ مِنَّا لَمْ تَزَلْ حَذِرًا

“Қачонки биз сенга омонлик берсак, биздан ўзгадан ҳам омон бўласан. Агар биздан омонлик топмасанг, доимо хавфда бўласан.”

أَيْن – бу шарт маъносини ўз ичига олган ўрин исмдир [10:536]. Масалан:

أَيْنَ تَنْزِلُ أَنْزِلْ “Қаерга тушсанг тушаман”

حَيْثَا – бу шарт маъносини ўз ичига олган ўрин исмдир.

Масалан: “Қаерда тўғри бўлсанг, Аллоҳ таоло сенга мувофақиятни тақдир қилади.” حَيْثَا تَسْتَقِمُ يَقْدِرُ لَكَ اللَّهُ نَجًّا-

كَيْفَا – бу шарт маъносини ўз ичига олган мубҳам исм бўлиб, куфалик наҳвшуносларнинг фикрига кўра, жазм ҳолатдаги шартни ва жавобни тақоза қилади, унга ما юкламаси қўшилса ҳам, қўшилмаса ҳам [10:536]. Масалан: “Сен қандай бўлсанг дўстинг ҳам шундай бўлади.”

إِذَا – шарт маъносини ўз ичига олган исмдир. Ундан кейин келган феъл ўтган замонда туради, аммо маъно жиҳатдан гап шарт майлида бўлади ва бу юклама асосан шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида келади. Масалан: إِذَا تَمَّ الْعَقْلُ – Ақл кўпайса (мукаммал бўлса) гап камаяди.

ХУЛОСА

Кўриб ўтганимиздек, юқорида наҳвшунос олимлар феълнинг жазмда бўлишига сабаб бўладиган 16 та юкламани келтириб ўтдилар. Бироқ келтирилган юкламаларнинг ҳаммаси ҳам ўзида шарт маъносини англатмайди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, юқоридаги юкламалардан

4 таси “لا” ва “لم” шунингдек “لما” лар ўзидан кейин битта феълни жазмда келишини талаб қилади, лекин шарт маъносини англатмайди.

Қолган 12 таси эса, баъзида ўзидан кейин иккита феълни жазмда келишини талаб қилади ва шарт маъносини англатади. Баъзида бу исмлардан кейин келган феъллар ўтган замонда турсада, шарт маъносини англатади.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, шарт юкламалари асосан шарт эргаш гапли қўшма гаплар таркибида учрайди ҳамда бош ва эргаш гапли боғлаш учун ишлатилади. Бу юкламалардан кейин келаётган феъл ўтган замонда ҳам, ҳозирги-келаси замонда ҳам ишлатилиши мумкин, аммо ҳаммасида шартлилик маъноси англашилади.

Юқорида маълумот бериб ўтганимиздек, лафзий омиллар таркибига ҳарф, феъл ва исм сўз туркумлари киради. Феълларни майлларда ўзгаришига лафзий омилнинг фақат икки тури, яъни ҳарф ва феъл сабаб бўла олади, исм эса феъл эъробига таъсир қилмайди. Феъл эъробига сабаб бўлувчи маънавий омил ҳақида маълумот берадиган бўлсак, у араб наҳвида “خَلُوُ الْفَعْلُ” - “الْمُضَارِعُ مِنَ النَّاصِبِ وَالْجَازِمِ” ҳозирги-келаси замон феълнинг насб ва жазм юкламаларидан ҳоли бўлиши, деб аталади ва шундай баён қилинади: Ҳозирги-келаси замон феъллари, уларни шарт ва истак майлида туришини талаб қилувчи омиллардан ҳоли бўлади. Бу эса, ўз навбатида уларни дарак майлида туришини талаб қилади. Масалан: يَضْرِبُ زَيْدٌ – Зайд калтакляпти. феъли уни шарт ва истак майлида туришини талаб қилувчи омиллардан ҳолидир ва шунинг учун ҳам дарак майлида турибди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулқохир Журжоний. Наҳва юзта омил. –Т.: ТИУ, 2014.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. –Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашроти 2021.
3. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М., 1998.
4. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш.. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Ўзбекистон, 1992.

5. Гиргас В. Очерк грамматической системы арабовъ. – Спб. 1873.
6. Саййид Шариф Журжоний. Наҳви Мир. – Карачи: Қадимий кутубхона, 1997.
7. فؤاد نعمة. ملخص قواعد اللغة العربية. – القاهرة.
8. الشيخ مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. – بيروت، 1993.
9. محمود الومخشري. الانموذج في النحو.
10. بهاء الدين عبد الله ابن العقيل الهمداني المصري. شرح ابن عقيل علي الفية ابن مالك. مكتبة دار التراث. القاهرة. 2005م.